

Середюк В. Ю.,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

ДЕФІНІЦІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» ТА ВІДОБРАЖЕННЯ У НЬОМУ ПОНЯТЬ «НАЦІЯ» І «НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА»

DEFENSE OF THE «UKRAINIAN QUESTION» AND THE VIEW OF «NATION» AND «NATIONAL STATE»

У статті визначаються теоретико-правові засади співвідношення понять «нація» та «національна держава», їх відображення у категорії «українське питання» як комплексній системі питань, що сформували концепцію відродження національної держави у другій половині XIX ст.

Ключові слова: нація, держава, національна держава, «українське питання», національна ідентичність.

В статті определяются теоретико-правовые основы соотношения понятий «нация» и «национальное государство», их отражение в категории «украинский вопрос» как комплексной системе вопросов, сформировавших концепцию возрождения национального государства во второй половине XIX в.

Ключевые слова: нация, государство, национальное государство, «украинский вопрос», национальная идентичность.

The article defines the theoretical and legal principles of the relation between the concepts of „nation” and „national state” and their reflection in the category „Ukrainian question” as an integrated system of issues that formed the concept of the revival of the national state in the second half of the nineteenth century.

Key words: nation, state, national state, „Ukrainian question”, national identity.

У сучасній історико-правовій науці впродовж останнього часу активізуються дослідження, що розкривають процес формування національної держави, становлення української правової думки, яка аргументувала необхідність відродження державного суверенітету за національною ознакою. На нашу думку, саме XIX ст., яке стало часом формування національних держав у Європі, було і періодом активної трансформації «українського питання» як цілого комплексу питань, що передбачали відродження національної держави, формування концепції соборності українських земель.

Наукова актуальність дослідження полягає у необхідності розкриття дефініції поняття «українське питання» як такого, що стало передумовою і основою боротьби за відродження української державності на початку XX ст. Доцільно також науково аргументувати взаємодію категорій «нація» та «національна держава» як ключових елементів «українського питання».

Методологічною основою нашого дослідження стали праці таких українських та іноземних науковців, як М. Антонович, А. Баран, І. Бичук, Р. Зварич, Л. Ллин, В. Євтух, С. Калтахчан, Г. Касьянов, О. Макаренков, Т. Перглер та ін.

Водночас варто зауважити, що «українське питання» як комплекс правових вимог у процесі боротьби за відродження української держави у правничій науці не розглядалося.

Метою статті є визначення поняття «українське питання» та співвідношення з ним понять «нація» та «національна держава». Це дасть змогу аргументувати наявність чіткої концепції відродження української держави за національною ознакою у другій

половині XIX ст., як це відбулося у низці європейських держав.

У XIX ст. українці були позбавлені власної держави, а етнічні українські землі були розділені між Австрійською та Російською імперіями. Правове становище в цих імперіях категорично відрізнялося, що зумовлено абсолютно різними типами розвитку держави і правових систем. В імперії Романових, де був встановлений абсолютизм, українці не мали можливості вільно розвивати власні політичні погляди чи офіційно виступати з політичними заявами. Більше того, у другій половині XIX ст. царизм різко обмежив вживання української мови, що було своєрідною відповіддю на активізацію національного руху українців (діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, громадський рух та ін.). Кардинально протилежною була ситуація в імперії Габсбургів, де у 70–80-х рр. XVIII ст. були проведені реформи в дусі освіченого абсолютизму, які поклали початок політичній трансформації імперії, що остаточно завершилася у 1860-х роках, зі встановленням конституційного ладу.

Більшість сучасних дослідників пропонують розглядати процес націотворення як конкретної правової категорії саме з середини XIX ст., коли поняття «нація» почало чітко ототожнюватися з державою [1, с. 59]. Таке ототожнення в той час сформувалося і серед українців (як у складі імперії Романових, так і в імперії Габсбургів). Окремі дослідники взагалі відносять початки українського націотворення до перших десятиліть XIX ст. і пов'язують їх із наслідком австрійських реформ у дусі освіченого абсолютизму [2, с. 173–175]. Таке твердження також має рацію, і підтвердженням цього можуть слугувати вислов-

лювання В. Гнатюка, що українці перетворилися в Австрії із «сирої етнографічної маси... шляхом внутрішньої еволюції, шляхом самоорганізації, тяжкої невпинної праці на всіх полях свого народного життя в умовах вільного політичного ладу у правдиву націю» [3].

Виходячи із вищезазначеного, варто визначити співвідношення понять «нація» та «національна держава», які становили основу «українського питання» другої половини XIX – початку XX ст. та ознаменували етап організаційного оформлення української політико-правової думки про соборність і незалежність українських земель.

Доцільно зауважити, що у юридичній науці проблемі змісту поняття «нація» приділено чимало уваги. Окрім того, воно викликає інтерес серед соціологів, філософів, істориків та інших науковців, що досліджують проблеми етно- і державотворення. У цьому контексті вартими уваги є дослідження таких українських та іноземних науковців, як О. Бочаров, Р. Давид, М. Елон, Г. Касьянов, М. Козловець, М. Марченко, М. Рейнштайн, Р. Кочкаров, В. Шумілов та ін.

У контексті визначення місця поняття «нація» в «українському питанні» другої половини XIX ст. слушним є зауваження О. Макаренкова, що саме в той час піднесення національних рухів на європейському континенті сприяло урізноманітненню поняття «нація», яке до того часу відображало етнічну спільноту людей [4, с. 18]. Для українців досліджуваного періоду в умовах відсутності власної держави основою поняття «нація», як зауважує Г. Касьянов, була мова та інші духовно-культурні та історичні компоненти [5, с. 37]. Таким компонентом була релігія: для українців Галичини – греко-католицизм, для Наддніпрянщини – православ'я (хоча друга половина XIX ст. не ознаменувалася активною і відвертою боротьбою за київську автокефалію). Іншим фактором було акцентування уваги на історичній традиції, оскільки інтерес до вивчення власної історії (початок цьому поклав вихід «Історії Русів», яка вказувала на етнічну та історичну цілісність від Київської Русі до Козацької держави) забезпечив збереження державницької пам'яті. Тому, на нашу думку, у другій половині XIX ст. для українців нація була поєднанням спільності етнічної або мовної та історичної єдності населення усіх українських земель.

Найбільш узагальнюючим розумінням поняття «нація» є визначення її як «сукупності людей, що мають власне ім'я, загальну історичну територію, загальні міфи й історичну пам'ять, масову суспільну культуру, загальну економіку й однакові для всіх членів юридичні права й обов'язки» [6, с. 23]. У цьому контексті слушним є зауваження Т. Пергера, що в українській ситуації націю варто досліджувати і характеризувати в межах етнокультурної інтерпретації, що властиве для Німеччини, Італії та всіх слов'янських країн [7, с. 111]. Відповідно до цього він пропонує розуміти націю як «політизовану етнічність», як політично самоусвідомлену етнічно-

культурну спільноту, що заявила про своє право на державність» [7, с. 111].

На думку української дослідниці М. Антонович, класифікуючи поняття «нація», варто вивчити і його співвідношення з поняттям «народ». Саме народ, на її думку, «внаслідок сильного почуття єдності та солідарності і чіткого усвідомлення національної ідентичності перетворюється в націю» [8, с. 59]. Такий підхід абсолютно повно аргументує тезу про те, що саме в середині XIX ст. українці почали ідентифікувати себе як націю, визнаючи свою національну ідентичність, незважаючи на те, до складу якої держави вони входили. Прикладом цього можуть слугувати слова з офіційної відозви створеної у Львові 1848 р. Головної Руської Ради: «ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого пілтреття мільона землю Галицьку замешкує» [9].

Виходячи з вищезазначеного, поняття «нація» варто розуміти як комплекс етнічних (мова, спільне походження), культурних, історичних, духовних та політичних чинників, що були передумовою формування держави. Таке формулювання відповідає саме українській проблематиці, оскільки українці в боротьбі за відновлення державності посилалися на ці чинники, а їх визнання народом дало підстави кваліфікувати його як націю.

Однак при цьому виникає одне дискусійне питання, яке особливо актуальне в наш час. Формування концепції держави за національним принципом приводить до створення концепції націоналізму та «національної держави». Ми можемо спостерігати численні маніпуляції з поняттям «націоналізм» та «національна держава», однак насправді націоналізм, як і демократія, є похідною від єдиної фундаментальної історичної ідеї про суверенітет народу [7, с. 113]. Автором такої теорії є німецький політолог Е. Ян. З-поміж українських науковців прихильниками цієї концепції є А. Валіцький та А. Колодій. А українська дослідницька традиція говорить про поєднання цих понять ще з кінця XIX ст., коли О. Потебня основним ідентифікатором нації визначив мовну приналежність. І. Бичук виокремлює три напрями у вітчизняній філософсько-правовій думці щодо питання нації та націоналізму. До представників першого (консервативного) напрямку він відносить В. Липинського та С. Томашівського. До другого (народницького) – М. Грушевського, С. Шелухіна, Р. Лашенка. А до третього, який основним критерієм оцінки суспільно-історичної дійсності визначав інтереси нації і держави, – В. Старосольського, М. Шаповала та С. Дністрянского [10, с. 7]. Такий поділ повноцінно відображає еволюцію та зміст поглядів українців на формування національної держави досліджуваного періоду, а «народ» і «нація» були єдиною основою, що об'єднувала українців.

Як зауважує Р. Коршук, більшість сучасних дослідників розглядають поняття «національна держава» у тісному взаємозв'язку з поняттями «нація» та «націоналізм», оскільки формування націй та поширення націоналізму сприяло виникненню наці-

ональних держав [11, с. 168]. Однак якщо розглядати «національну державу» як моноетнічну державу, то такий підхід не є абсолютно виправданим. Українська традиція державотворення доводить, що українці другої половини XIX – початку XX ст. у своїй більшості відкидали його. Дотримання прав національних меншин було складником усіх політичних програм, а з відновленням державності в роки національно-демократичної революції 1917–1921 рр. воно стало основоположним.

На нашу думку, між поняттями «нація», «націоналізм» і «національна держава» є проміжне поняття – «національна самосвідомість». Без останньої неможлива каталізація ідеї формування держави як єдиного правового механізму, що повинен забезпечити гідний розвиток народу. Підтвердженням цього є дослідження С. Калтахчана та Ю. Бромлей. Перший зауважує, що національна самосвідомість являє собою уособлення «національної спільності, прихильності до національних цінностей, мови, території, демократичної культури...» [12, с. 217]. Натомість Ю. Бромлей доповнює таке формулювання ще й усвідомленням інтересів, цінностей, орієнтирів і настанов щодо ставлення до інших національностей [13, с. 57]. Радянський дослідник С. Калтахчан, досліджуючи принципи формування інтернаціональних суспільств, досить чітко класифікував основні засадничі риси процесу націотворення XIX ст., що було властивим для українців та інших слов'янських народностей, позбавлених державності. Саме ідентифікація народу за мовною, територіальною ознакою та спільним бажанням до розширення національно-культурних і політичних прав забезпечило формування серед українців Австро-Угорщини та Російської імперії національної самосвідомості, яка за першої можливості, що виникла у 1917 р., трансформувалася у боротьбу за створення національної держави.

Взаємозв'язок усіх наведених вище категорій проявляється у тому, що носієм національної самосвідомості є саме нація як колективний суб'єкт діяльності, «оскільки нація як суб'єкт державотворення має пізнати себе, усвідомити свою сутність, свої інтереси та потреби, свою мету, своє місце у світовій спільноті та відмінність від інших національних спільнот» [14, с. 6]. Український дослідник Р. Зварич, досліджуючи поняття, ознаки та функції правової держави, розглядає націю як основну системоутворювальну ознаку, а такі категорії, як національний суверенітет, національні інтереси та національна ідея є основними ознаками держави [15].

Екстраполюючи наведені вище аргументи взаємозв'язку категорій «нація», «національна держава» та «національна свідомість» на політико-правову думку другої половини XIX – початку XX ст., можна для прикладу навести погляди Ю. Бачинського, С. Дністрянського, М. Міхновського, С. Рудницького та ін. Будучи представниками різних політичних течій та світоглядних переконань, усі вони витворили концепцію національної держави. Так, С. Рудницький, який був учнем М. Грушевського, але

не належав до народницького напрямку, відстоював ідею, що ідеалом українства має бути вільна Україна в її етнографічних межах [10, с. 8]. При цьому основним критерієм національно організованої держави він визначав її етнічні території, оскільки «на питомій суцільній національній території може існувати питома національна держава» [16, с. 281]. Натомість галичани С. Дністрянський та Ю. Бачинський ставили в основу відродження української держави соціальні та економічні чинники. Зокрема, С. Дністрянський відстоював концепцію соціального зв'язку, а Ю. Бачинський у праці «Україна irredenta» обґрунтовував соціально-економічні підстави соборності українських земель та потребу в національно-політичній окремішності.

В основі принципу соціального зв'язку, запропонованого С. Дністрянським, лежав фактор історичної справедливості, яка була наслідком розвитку і спадкоємності держав і народів. Для української державності він виводив цю спадкоємність із часів Давньоруської держави, яку вважав державою європейського типу [17, с. 15]. Ставлячи в основу відродження держави соціальний підхід та принцип історичної традиційності, С. Дністрянський не відкидав і національний фактор, який вважав таким, що поєднує історичне і соціальне. Натомість Ю. Бачинський національному чиннику приділив ключову увагу. Будучи прихильником інтернаціонального підходу (інтернаціональної держави на засадах економічної ефективності та соціального добробуту), він визначав націю ключовою у процесі формування держави. Так, зокрема, він зазначав, що для українців, які впродовж століть були позбавлені державності, саме «національна держава є одинокою формою, в якій можливий правильний розвиток народу в сучасності і на будуче» [18, с. XII]. Національну державу він визначав класичною формою капіталістичної держави [18, с. 70], а провідником національної ідеї має стати «національна буржуазія» [18, с. 140].

Національний підхід був основою політико-правових поглядів М. Міхновського, який у брошурі «Самостійна Україна» визначав ліквідацію української державності внаслідок Переяславської ради як «смерть політичну, смерть національну, смерть культурну для української нації» [19, с. 10]. Основною причиною відсутності державності він вважає відсутність солідарності поміж українською нацією і тільки межі XIX–XX ст. визначає як період національної солідарності, що базується довкола такої ідеї, як «одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» [19, с. 17].

Ці аргументи дають підставу стверджувати, що саме друга половина XIX – початок XX ст. були часом активізації українського питання, яке являло собою бажання відродження національної держави з чітким дотриманням національного принципу, хоча в останній вкладалися різноманітні чинники – мовні, етнічні, територіальні, релігійні та ін.

Висновки. Таким чином, наведені окремі приклади активізації національної політико-правової думки українців другої половини XIX – початку

XX ст. Доведено тезу про зародження концепції національної держави, в основі якої стояла ідея нації. Поєднання цих двох принципів відбулося в рамках «українського питання», що стало формою боротьби роз'єднаних між двома імперіями українців.

Поняття «нація» та «національна держава» взаємодіють з «українським питанням» на кількох рівнях:

– по-перше, для українців, які були позбавлені власної держави і розділені між двома імперіями, дотримання національної культури, історії та мови стало основоположним чинником створення концепції відродження національної держави і збереження історичної пам'яті про її існування у часи Київської Русі та козацтва;

– по-друге, національний чинник у процесі державотворення другої половини XIX – початку XX ст.

був ідентифікуючим фактором для українців, який доводив їх окремішність і право на окремі політичні права (в тому числі і державницькі);

– по-третє, взаємодія «нації» і «національної держави» в межах «українського питання» не була відображенням націоналізму в його крайній формі, аргументом чого можуть слугувати погляди багатьох українців досліджуваного періоду (С. Дністрянського, Ю. Бачинського, М. Міхновського та ін.);

– по-четверте, саме друга половина XIX ст. стала часом активізації українського національного питання, що було властивим для багатьох європейських держав того часу і є аргументом того, що українська державницька ідея розвивалася в межах європейського правового світогляду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ілин Л.М. Еволюція правосприйняття українців починаючи з середини XIX ст. / Л.М. Ілин // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2016. – № 13. – С. 59–64.
2. Баран А.В. Окремі аспекти формування української модерної нації в Галичині (поч. XIX ст.) / А.В. Баран // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 8–9 квітня 2016 р.]. – Тернопіль: Економічна думка, 2016 – С. 173–175.
3. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880) / В. Гнатюк. – Відень: Накладом «Союзу визволення України», 1916. – 65 с.
4. Макаренко О. Правовий вимір концепту «нація» як когнітивна основа трансформації права в умовах відкритого суспільства / О. Макаренко // Юридична Україна. – 2013. – № 11. – С. 17–23.
5. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
6. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурні аспекти [монограф.]. – К.: Фенікс, 1997. – 214 с.
7. Перглер Т.І. Поняття і природа політичної нації / Т.І. Перглер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enpuir.pru.edu.ua/bitstream/123456789/8893/1/Pergler%20T.%20%D0%86.pdf>.
8. Антонович М. Співвідношення понять «народ» і «нація» у національному та міжнародному праві / М. Антонович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2736/Antonovych_Spivvidnoshennia_poniat_narod.pdf?sequence=1.
9. Маніфест від 10 травня 1848 Головної Руської Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/Маніфест_від_10_травня_1848_Головної_Руської_Ради.
10. Бичук І.О. Генезис української національної ідеї у поглядах С. Дністрянського / І.О. Бичук // Грані. – 2015. – № 4. – С. 6–11.
11. Коршук Р.М. Національна держава: основні підходи до трактування / Р.М. Коршук // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 17. – С. 166–172.
12. Калтахчан С. Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональных общностей / С. Калтахчан. – М., 1967. – 291 с.
13. Бромлей Ю.В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов / Ю.В. Бромлей. – М., 1998. – 179 с.
14. Карлова В.В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів / В.В. Карлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Karlova.pdf.
15. Зварич Р.В. Національна держава: поняття, ознаки, функції : дис. канд. юр. наук : 12.00.01 / Зварич Р.В. – Київ, 2012. – 214 с.
16. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Л.: Світ, 1994. – 416 с.
17. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – 43 с.
18. Бачинський Ю. «Україна irredenta» / Ю. Бачинський. – Берлін : Вид-во укр. молоді, 1924. – 238 с.
19. Міхновський М.І. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К.: Діокор, 2002. – 27 с.